

Tymoteusz Król

Góry, pagórki, przykryjcie nas. Analiza opowieści wspomnieniowych Wilamowian o Volksliście i powojennych prześladowaniach

Promotorka:

dr hab. Nicole Dołowy-Rybińska, prof. IS PAN

Przedmiotem rozprawy jest rekonstrukcja schematów narracyjnych i obrazów dotyczących przeszłości na przykładzie opowieści wspomnieniowych Wilamowian o Volksliście i powojennych prześladowaniach. Wilamowianie to grupa etniczna zamieszkująca miasto Wilamowice na pograniczu Śląska i Małopolski, które zostało założone w XIII wieku przez osadników przybyłych z zachodniej Europy. Do tej pory w tekstach polskojęzycznych i niemieckojęzycznych autorów wilamowskocentryczna wizja wydarzeń z przeszłości była bardzo rzadko prezentowana, a praca ta ma za zadanie wypełnić tę lukę. Innym ważnym celem pracy jest pokazanie, że narzędzia folklorystyki mogą być wykorzystane do analizy narracji o przeszłości, również w formie pisanej.

Na początku pracy znajduje się kalendarium wydarzeń mające na celu ułatwienie czytelnikom orientacji w chronologii wydarzeń opisywanych przez Wilamowian. Na tych wydarzeniach opiera się narracja członków wilamowskocentrycznej wspólnoty pamięci.

W rozdziale „Inspiracje teoretyczne i metodologia” pokazuję, że Wilamowianie to grupa etniczna, którą cechuje wiara we wspólne (według legendy – flamandzkie) pochodzenie, wspólna kultura (szczególnie język i strój), przywiązanie do terytorium, świadomość własnej odrębności (od Niemców i Polaków) oraz pamięć o wspólnej historii. To właśnie te dwie ostatnie cechy są najbardziej istotne w analizie opowieści wspomnieniowych Wilamowian zawartej w niniejszej pracy.

Następnie przedstawione zostały osiągnięcia folklorystyki w badaniach nad opowieścią wspomnieniową oraz jej podobieństwa i różnice z metodologią etnograficzną oraz badaniami nad historią mówioną. Przywołano prace zarówno polskich (śląskich) folklorystek takich jak Dorota Simonides czy Janina Hajduk-Nijakowska, jak i niemieckich folklorystów Albrechta Lehmana, Haralda Welzera, Sabine Moller i Karoline Tschuggnall. Wyjaśnione zostały podstawowe pojęcia wykorzystywane w dalszej analizie, takie jak schematy narracyjne (wzorce

interpretacyjne, toposy, skamieliny językowe) oraz memoraty (opowieść świadka) i fabulaty (uwspółnotowiona, zobiektywizowana, zaakceptowana przez całą grupę wersja memoratu), czy konwencje opowiadania (gospodarska i handlarska). Wprowadzono również istotną dla całej pracy tezę, że Wilamowianie – członkowie grupy etnicznej – należą do więcej niż jednej wspólnoty pamięci. Przedmiotem analizy w tej dysertacji jest narracja członków wilamowskocentrycznej wspólnoty pamięci. Członkowie tej wspólnoty, niezależnie do którego pokolenia należą, dzielą wspólne wyobrażenia o przeszłości, a także o tym, kto jest swój, a kto obcy.

Wywiady przeprowadziłem z Wilamowianami należącymi do różnych pokoleń, ale podstawę materiału wykorzystywanego w pracy stanowią narracje autobiograficzne osób urodzonych w latach 1920-1945. Są to w większości Wilamowianie mieszkający w Wilamowicach, pojedyncze wywiady przeprowadziłem również z osobami mieszkającymi poza Wilamowicami (np. Wilamowianie wiedeńscy). Narracje prowadzone były w kilku językach (czasem jeden rozmówca zmieniał język w trakcie wywiadu): wilamowskim, polskim i niemieckim, decyzja o języku wywiadu należała do rozmówcy.

Zastosowany przeze mnie aparat badawczy jest eklektyczny: czerpie z różnych podejść i narzędzi. Analiza wywiadów opiera się na wspomnianych narzędziach folklorystycznych, jednak prowadzone przeze mnie badania miały charakter etnograficzny: w centrum stali badani ludzie i narracje o ich życiu. Teksty folkloru zostały wyłonięte dopiero z materiału zebranego w wywiadach oraz obserwacji.

Przedstawiłem również istotną dla badań antropologicznych własną pozycję w terenie jako badacza wywodzącego się ze społeczności Wilamowian. Opisałem też sposób gromadzenia materiału. Część wywiadów powstała specjalnie do tego projektu (ponad 100 wywiadów biograficznych). Korzystałem również z wywiadów przeprowadzonych wcześniej w celu dokumentacji języka wilamowskiego, moich notatek terenowych z kilkunastu lat badań a także materiałów innych badaczy. Analizowałem również źródła zastane w postaci dokumentów archiwalnych, często tych znalezionych w archiwach prywatnych Wilamowian i niedostępnych nigdzie indziej.

W rozdziale czwartym (Volkslista i prześladowania Wilamowian w tekstach pisanych przez Wilamowian a literatura naukowa) znajduje się przegląd literatury dotyczącej wojennej i powojennej historii Wilamowian. Jego istotnym elementem jest krytyczna analiza wybranych tekstów polskojęzycznych i niemieckojęzycznych autorów, ukazująca również narrację polskocentryczną i niemieckocentryczną, w opozycji do których konstruowana jest narracja wilamowskocentryczna.

Cztery zasadnicze rozdziały pracy przedstawiają w porządku chronologicznym relacje Wilamowian o czterech punktach węzłowych (wydarzeniach, wokół których konstruowana była narracja i do których odnosiły się liczne toposy i wzorce interpretacyjne, którymi przesyczone były opowieści wspomnieniowe Wilamowian) narracji członków wilamowskocentrycznej wspólnoty pamięci: Volksliście, zakazie używania języka i stroju wilamowskiego, wywózkach i wysiedleniach.

W rozdziale piątym („Volkslista w opowieściach wspomnieniowych Wilamowian”) opisane zostały relacje Wilamowian o „Fingerabdruck” (wypełnianie ankiet narodowościowych w grudniu 1939 r.) oraz Volksliście (lista narodowościowa w 1941 r.). Szczególnie wiele miejsca poświęcono rozumieniu przez rozmówców motywacji przypisywania ludzi do jednej z czterech kategorii Volkslisty. Ważną rolę odgrywa w tych relacjach topos *niewinnych Wilamowian* oraz inne toposy usprawiedliwiające decyzję Wilamowian o podpisaniu Volkslisty. Są one odpowiedzią na domyślne niezrozumienie skomplikowania wilamowskiej historii przez przedstawicieli polskiej kultury dominującej, którego przejawem było np. upolitycznienie „dziadka z Wehrmachtu”.

Rozdział szósty („Zakaz używania języka i stroju wilamowskiego”) dotyczy opowieści Wilamowian o zakazie używania stroju i języka wilamowskiego. Wilamowskocentryczna narracja na ten temat opiera się na wzorcach interpretacyjnych *odmienność kulturowa Wilamowian powodem prześladowań* oraz *śmierć kultury wilamowskiej to śmierć Wilamowian*. Istotne są w niej liczne fabulaty, szczególnie ten o księdzu, który odczytał tekst zakazu w kościele w Wielkanoc 1945 r. Jest to przykład na to, jak teksty – również naukowe – mogą stać się pasem transmisyjnym dla tekstów folkloru.

Rozdział siódmy („Wywózki i aresztowania w pamięci Wilamowian”) dotyczy wywózek do obozów i różnych miejsc odosobnienia na terenie Polski i ZSRR. Bardziej niż w przypadku innych rozdziałów istotne są w nim strategie przetrwania. Traktuję je jednak jako element narracji obrazujący toposy *Wilamowian ofiar* lub *sprytnych Wilamowian*, a nie jako przykłady na faktyczne działania Wilamowian. Osobny podrozdział poświęciłem wywózce dzieci Wilamowian do palącego się Młyna Neumana w Białej. Pożar ten, mający istotne znaczenie polityczne (najprawdopodobniej wywołany przez ówczesne władze w celu zmiany wpływów politycznych w mieście, a także oskarżenie o jego wywołanie partyzantów), nie był dotąd przedmiotem szerszych opisów historycznych. Zaprezentowany tu materiał ma również znaczenie faktograficzne.

Rozdział ósmy („Wysiedlenia w opowieściach Wilamowian”) traktuje o wysiedleniach, które Wilamowianie rozumieją nie jako deportację z Polski, a jako odebranie im majątku.

Szczególnie istotna w tym rozdziale jest analiza konwencji opowiadania o wysiedleniu. W konwencji gospodarskiej podkreślano konieczność pójścia na nieraz bolesne dla rozmówców ustępstwa, aby tylko odzyskać gospodarstwo i by ziemia nadal była uprawiana. Tymczasem w konwencji handlarskiej największe znaczenie miał topos *sprytnych Wilamowian* obrazujący umiejętność nie zawsze uczciwych, ale skutecznych sposobów na przetrwanie wysiedleń. Osobny podrozdział poświęcono tzw. „rehabilitacji”, czyli procesowi otrzymywania polskiego obywatelstwa przez Volksdeutschtów. Jak wykazała analiza, teksty podań usprawiedliwiających podpisanie Volkslisty przez Wilamowian uległy fabularyzacji i folkloryzacji – stały się elementami narracji zaakceptowanymi przez całą grupę.

Rozdział dziewiąty („Obrazy „swoich” i „obcych” oraz związane z nimi toposy i wzorce interpretacyjne w relacjach Wilamowian”) poświęcony jest analizie obrazów „swoich” i „obcych” – a więc Wilamowian, Polaków i Niemców w przytaczanych wcześniej relacjach. Zgodnie z podejściem zaproponowanym przez Józefa Obrębskiego podstawę analizy stanowią kategorie podzielane przez rozmówców, a nie narzucane im z góry. Członkowie wilamowskocentrycznej wspólnoty pamięci nie dzielali podziału na Niemców i Polaków typowego dla narracji polsko i niemieckocentrycznej. Obrazy Niemców i Polaków są zróżnicowane. Występują tu zarówno „prawdziwi Niemcy” (np. ci przybyli do Wilamowic w 1939 r.), jak i „nasi Niemcy” (Hałcnowanie), podobnie jak „Polacy z Polski” (urzędnicy, sędziowie, przedstawiciele władzy PRL) i „nasi Polacy” (mieszkańcy okolicznych wsi). To tym ostatnim Wilamowianie – członkowie wilamowskocentrycznej wspólnoty pamięci – przypisywali główną winę za prześladowania Wilamowian po wojnie. Tymczasem obraz „Polaków z Polski” jest pozytywny. Obrazy swoich i obcych opierają się na toposach. W przeciwieństwie do stereotypu, toposy są nie tylko zakorzenione w kulturze, ale również konstruowane na podstawie własnych doświadczeń czy opowieści wspomnieniowych.

W zakończeniu wymienione i uporządkowane zostały wszystkie wzorce interpretacyjne występujące w analizowanym materiale z przypisanymi do nich toposami. Są to następujące wzorce interpretacyjne: *przywiązania do ziemi, wiary w funkcjonowanie państwa, trzeba być dobrym człowiekiem, nieuczciwego potraktowania Wilamowian po wojnie, Wilamowianie są lepsi od innych, naszym Polakom nie można wierzyć, bogaty zawsze sobie poradzi, śmierć kultury wilamowskiej to śmierć Wilamowian, odmienność kulturowa Wilamowian powodem prześladowań.*

Zrekonstruowanie i nazwanie wzorców interpretacyjnych i toposów obecnych w wilamowskocentrycznej narracji nie miało na celu potwierdzenia „prawdziwości” tych

subiektywnych opinii, ale wprowadzenie wilamowskocentrycznej, mniejszościowej narracji do publicznej świadomości.